

Sándor Iván: A föld alá vitt tények üzenete

Elérkezett volna hát Sándor Iván (s véle a mi nemzedékünk) is az Összegyűjtött Művek küszöbére? A méltóságteljes kötet könnyen ilyesmit juttathatna az ember eszébe, kivált, ha a (szokás szerint süket) „fület” olvassa, ahogyan „joggal avatja Sándor Ivánt a történelemmel, a nemzeti sorssal, a századvég kérdéseivel szembenézõ, kiemelkedõ író-gondolkodóvá”. De belelapozva a vastag kötet sűrûn szedett nagy oldalaiba, hamar kiderül, hogy (szerencsére, még) másról van szó. A kötet ugyanis, bár valamiképpen összegez, egyáltalában nem zár le semmit. Ellenkezõleg, ablakot nyit, tájékoztat, s mutatja az utat Sándor Iván soron következõ könyve, a *Vízkereszttõl Karácsonyig* felé, a Nyolcvankilences esztendõ hónapról hónapra feljegyzett *Forrás*-naplójához. A vasos könyv mintegy elõkészíti a vékonyat; ahogyan az életben is esztendõk vasos kötegei készítették elõ azt az egyetlenegyet. A kötet egészébõl mindenekelõtt az derül ki, hogy miért éppen Sándor Iván írta meg, miért éppen neki kellett megírnia az ezerkilencszáznolcvankilences esztendõ krónikáját. És ez voltaképpen elég is lenne méltatásul, hisz az az esztendõ valamiképpen csodálatos volt, és Sándor Iván hûséges krónikásának bizonyult. De hát a recenzióknak szép sorjában kell haladni, a műfaj szabályai szerint.

Két negyvennyolcas esszével kezdõdik a vastag könyv, az egyik Csutak Kálmán honvéd alezredestõl, a másik Vukovics Sebõrõl, Kossuth igazságügy-miniszterérõl szól. Egy kis számmágiával csábító lenne a nyolcvankilences esztendõt 1848 és 1849 két utolsó számjegyébõl összerakni; ám számmágia nélkül is nyilvánvaló, hogy a szabadságharc máig meghatározza történelmünket, s kiváltképp a közelmúlt elemzéséhez aligha található alkalmasabb kiindulópont. Ahogyan például Csutak magyarokat és románokat megbékíteni kívánó igyekezetét megghiúsítja a szûklátókörûség és a hazafiúsággal takaródzó önzés; ahogyan Vukovics Sebõ pártatlan emlékezéseibõl kiderül, hogy „a harc tábornokai mindent megtettek a nemzetért, de együtt kevesebbek voltak, mint külön-külön”. De a változatlan aktualitáson túl még valami másért is okkal-joggal kerül a két régi memoáriró bemutatása a kötet elejére. Magatartásukkal és példájukkal ugyanis kérdések hosszú sorát inspirálják, kérdéseket, amelyek aztán makacsul ott bújkálnak az egész könyvben, kimondatlanul is jól hallhatóan: „Miközben az események már másfelé tartanak, mint amilyen irányt a történelem feltárt tapasztalatai ajánlanának, mi lehet a sorsa annak, akit a megváltozott helyzetben is változatlan õntudat vezet? Megbarátkozik a gondolattal, hogy a történelem menetének lényege éppen a nyers értelemellenesség? Az önkorrekción mindenkorai lehetetlensége? Felismeri, hogy

a gondolkodó szellem törekvése, amivel az összetartozó, oksági láncot alkotó jelenségeket folyamatosságában látja, csak erkölcsi igyekezet, mert miközben az összegezett múltat a megértés gesztusával szilárdra próbálja szervezni, az máris elporlad? Megérthető-e hát egyáltalán, ami történt, vagy hiábavaló lesz a makacs küzdelemmel felidézett múlt tanulságainak összegezése? Nem az individuum elkeseredett és magányos erkölcsé küzd-e csak itt az áttekintésért a történelem nagy győztes erkölcstelenségével szemben? Egyáltalán: mi éli túl az eseményeket, mi határozza meg a nemzetszemléletet, az iskolai tananyagot, mit intézményesít, takar el vagy tár fel egy korszak abból, ami végbement? Milyen az utódok megközelítése? Ónámító? Szembenéző?...” Meglehet persze, hogy Csutak és Vukovics kérdéseit általában korhoz kötötten kell érteni; ám. az kétségtelen, hogy a kötet írásait eleitől végig a szembenézés erkölcsé hatja át.

Mindjárt a következő hosszú írás, *A vizsgálat iratai* szépen mutatja, hogy miként kell érteni ezt a szembenézését. A kis könyv 1976 nyarán jelent meg először; az író 1973-ban kezdte el kutatni Tiszaeszláron a híres per körülményeit. „Ha visszagondolok első tiszzaeszlári utamra — írja 1983-ban, az új kiadás előkészítése közben —, ma már mosolyognom kell a gyanútlanágomon. Levéllel jeleztem jó előre az érkezésemet. Úgy gondoltam, a legjobb, ha a levelet a művelődési ház igazgatójának címezem. Nem tudtam, hogy akkor még nem volt művelődési ház Tiszaeszláron. A levél az iskolaigazgatóhoz került, aki nem sokkal később, valamilyen méltatlan cselekedet miatt, el is távozott a községből. A helyi autóbuszjáratral érkeztem, sokáig várokotam az iskola tanári szobájában, végre Szakolczai Lászlóra, a fiatal, készséges tanítóra bíztak. Induljunk . . . , de merre?”

Ez a gyanútlanág, majd ez az „induljunk . . . , de merre?” mennyire ismerős, mennyire közös tulajdonsága és máig visszatérő élménye egy nemzedéknek, amely . . . , de hagyjuk az önsajnálkozást, mérhetetlenül fontosabb dologról van szó. A gyanútlanág és az „induljunk . . . , de merre” ugyanis feltétele a szembenézésnek. Mert a „merre” hangulatával elindulva, azaz az útkeresés elfogulatlanágával a szívünkben remélhető csak, hogy végül kilátóra jutunk, ahonnan addig ismeretlen szemszögből tekinthető át egy mégoly jól ismert vagy ismerni vélt vidék. Valószínűleg éppen így, ezzel a töprengő gyanútlanággal a szívében, sikerülhetett Sándor Ivánnak valami lényeges újat mondania a nagy perről még Eötvös Károly és Krúdy Gyula után is, valószínűleg épp ezért nem kellett (eleve reménytelen) versenyre kelnie velük, valószínűleg ezért is lelhetett rá az általuk példásan feltárt terepen a saját ösvényére. Mert *A vizsgálat irataiban* nem egyszerűen arról van szó, hogy az azóta átélt iszonyat fényében másként látszik és más dimenzióba kerül az a régi história és az antiszemizmus egész hosszú története. Erről is szól természetesen Sándor Iván, sőt részben tán épp ennek az elmondása végett fogott bele a nagy föladatba. Csakhogy mifelénk a múlt — véli — nem egyszerűen azért „befejezetlen”, mert szükségképpen föl-fölnyitja és előre soha nem láthatóan újraírja a folytonosan múlttá váló jövő. Nálunk valahogy nem engedik „befejeződni” a múltat; állandóan és makacsul a jelenre erőltetnek idejétmúlt és halott hatalmi konstrukciókat. És bár „a történelem nem kopírozta le önmagát”, nincsenek „sorsszerű” ismétlődések, „de a társadalmi szerkezet, a hatalmi modell teremthet ismerős szituációkat, és az Európa keleti részén kialakult soknemzetiségű államok uralmi gépezetének bonyolult elnyomó szisztémája

létrehozta a XX. században is a rokon helyzetet." Innen, ebből a fölismerésből kiindulva lát neki Sándor Iván felgombolyítani Tiszaeszlár gubancát.

De tudja jól, hogy az általános felismerések próbája a konkrét és kézzelfogható részletekben rejlik. Két jól követhető szál mentén fejté tehát fel a ravasz elnyomási hierarchiákkal dolgozó hatalmi és társadalmi „szerkezetet”. Az egyik szál Eötvös Károly híres könyvének, védői munkájának, egyéniségének az elemzése. A másik a mai Tiszaeszlár kollektív emlékezetének a megszondázása. A két szál összefonásával mutatja aztán be azt a sokféleképpen „tudatzavaros” terepet, ahol eleven kompromisszumok helyett többnyire álmegeoldások és elhallgatások teremtenek holmi látszatstabilitást, amit aztán szabályos időnként megrázkódtatnak-lerontanak a kibeszéletlenül és megoldatlanul felhalmozódott feszültségek robbanásai. És ezek első áldozatai szinte törvényszerűen a bűnbak gyanánt odavetett vallási, etnikai, politikai kisebbségek. Ez a Kelet-Közép-Európában kifejlődött „modell” Tiszaeszlár háttérének működését mutatja be Sándor Iván. A modell kontrolljaként azonban előbb kitekint Nyugatra és Keletre: „Ezekben az években az antiszemitizmus megnyilvánulási formái, módszerei háromféleképpen jelentkeztek Európában. A két szélsőség a nyugati és a cári módszer. Az előbbi nemzeti polgárságába a zsidóságot befogadta, vele demokratikus keretek között gazdasági küzdelmet vívott; az utóbbi a középkori véres terrort alkalmazta: 1881—82-ben 150 pogrom zajlott le Oroszországban, ezeken a nyílt utcán, házaikban tizezrével gyilkolták le a védteleneket.” Külön speciális kontrollként kínálkozik a Dreyfus-per; Sándor Iván rá is mutat a különbségre: „Ott — idézi újból Eötvöst — nem elégszenek meg Dreyfus fölmentésével. Ott most bíró elé állítják azokat is, kik az ártatlan ember elítélésének okai és okozói voltak. Ott tehát kutatják az indokokat, melyek a bűnösöket elhatározásukra bírták.” Ezeket az indokokat tárja fel és keresi mármint nálunk Sándor Iván, ezeket foglalja össze egy jellegzetes „kelet-közép-európai” „fejlődésmodellbe”. Érthető, hogy később akkora lelkesedéssel fogja majd fogadni Szűcs Jenő congeniális vázlatát. Európa három történeti régiójáról.

Ez azonban későbbi történet; maradjunk még egy kicsit *A vizsgálat iratainál*. Nem elég ugyanis arra figyelmeztetni, hogy ez a könyv mennyire segítette Tiszaeszlár és általában az antiszemitizmus tisztábban látását, milyen találóan integrálta a kérdést a bűnbakul fölhasznált kisebbségek problematikájába általában. A szerző gyűjteményes kötetét ismertető recenzióknak föl kell figyelnie arra is, hogy *A vizsgálat irataiban* kiküzdött módszer és szemlélet milyen erősen meg fogja határozni a későbbi esszéket. Sándor Iván a hetvenes években még tartó szociografikus föllendülés és az újabb strukturalista pezsgés légkörében szert tett valami olyasféle írói látásra, amely a részleteket mindig az egészben (vagy olykor egyenesen az „EGÉSZ”-ben) nézi, és ami fontosabb: a valóság zavaróan sokszínű jelenség-halmazában észre tudja venni a lényegét. Talán azért is vonzódik annyira Németh Lászlóhoz és Bibó Istvánhoz, mert ők, ki-ki a maga módján, időnként tán túlsúllyal egyik vagy másik oldalra, mesterei voltak a realista és lényeglátó gondolkozásnak, a konkrét részleteket és az elvont fogalmakat harmóniává szövő elemzésnek. De hagyjuk; az efféle vonzások és választások mérhetetlenül bonyolultabbak annál, semminthogy beleférnének a recenzió szükségképpen szerény kereteibe. Inkább tán azt említsük még meg, hogy amiképpen itt Eötvös könyvét idézvetovábbgondolva építi fel írását Sándor Iván, úgy fog később is gyakorta egy-

egy alkalmasan kiválasztott könyv vagy tanulmány nyomában elindulni egy-egy kérdés körüljárására, végiggondolására, újragondolására.

A föld alá vitt tények üzenetében például Csoóri Sándor *Magyar Apokalipszis*éből indul ki, s ezt külön szakaszcímmel is kiemeli: „Egy esszé nyomában”. Hogyan lehetséges, kérdezi Csoórral, hogy a magyar közvélemény oly kevésbé reagált a Don-kanyar szörnyű katasztrófájára, hogyan tudta a hatalom oly mélységesen elhallgatni a pusztulást, hogy még a legtisztábban látók és legfelelősebben gondolkozók is legföljebb holmi általánosságokat tudhattak róla? „Mi kell ahhoz, hogy egy kirobbanó válság, nemzetsorsot is meghatározó tragédia elfogadható legyen, mindvégig »nem tudott« maradhasson?” Fel lehet persze sorolni a „mi kell”-eket, felsorolja Sándor Iván is, az információzárlattól a legjobbak érzék- és értékvesztéséig, a helyzetmegítélési képesség hiányáig. De Csoóri nyomán ő sem elégszik meg az általánosan ismert magyarázótényezők felsorolásával. Tudja, hogy mélyebben kell keresni a magyarázatot. Ezért is csatolja a Don-kanyari pusztulás ügyéhez a lillafüredi tanácskozás és a szárszói találkozó elemzését, ezért firtatja, hogy (főképp Szárszó) „mit adott hozzá a háborús veszélyhelyzet tisztábban látásához”. Az elemzés eredménye szomorú, még Szárszó esetében is. Mert „miközben a jelenlévők célja éppen a lényeg kimondása, mégsem az neveződik meg, ami a legfontosabb, s a jobbak határozott és cselekvő szándékú összefogását végül is a fontos, ám akkor éppen mégis másod-harmadrendű kérdések feletti nézetkülönbségek akadályozzák meg.” „Arról, ami a Don-kanyarban történt, senki nem beszélt, gondolható tehát, hogy még akkor, fél évvel a katasztrófa után sem tudott róla senki. A helyzetmegítélés zavarában Németh maga is úgy látta, hogy a »magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.«”

Am az illúziók, a félreismerések, a tudatzavar tengerében is akadtak szigetei a reális helyzet felismerésének; Sándor Iván az esszé centrális fejezetében ismerteti a *Magyar Csillag* 1943 novemberétől 1944 márciusáig közzétett vitacikk-sorozatát a nemzeti önismeretről, s hangsúlyozza, hogy itt végre szembenéztek a valósággal. „Miért, mit mondanak ezek az írások? Bekezdésnyi sokfelé irányuló kísérletek. De a kifutásuk határozott irányú.” Kimondott végre tisztán: rossz felé megyünk. Sándor Iván külön kiemeli az 1944 március 15-én megjelent utolsó számot, Ilyés zárószavait és Radnóti Miklós még életében megjelent utolsó versét. „Hosszú ideig, szinte percenként számba kell még vennünk hibáinkat — üzeni az egyik költő, miközben a másik Kolumbuszával utoljára lép a versírók földjére, a nyomtatott papírra: *Tévedne Rodrigo? Lehet... S szűk lesz a torka. / De hát a fűcsomók nem földközelt mutatnak?...*” Ki tudhatta akkor, hogy oly messze még a Föld?

Sára Sándornak a Don-kanyari katasztrófát átvilágító óriásfilmjét és a *Magyar Csillag* önismereti sorozatát összevillantva vet fényt Sándor Iván a Don-kanyari tragédiát burkoló hallgatásra, mint egyik tünetére ama módszeresen előkészített, történelmileg megalapozott nemzeti önismerethiánynak, amelyről a *Magyar Csillag* írói próbáltak beszélni. „A taktikázó, a Hitler melletti háborúba egyre mélyebbre csúszó vezetés végül is el tudta érni, hogy az értelmiség jobbainak egymással áldatlan vitákba keveredő csoportjai és a tájékoztatlan közvélemény számára egyaránt — különbözőképpen ugyan, de — távol maradt mindaz, ami a fronton történt.” Aztán más okokból, de lényegé-

ben ugyanúgy folytatódott az elhallgatás, míg Sára és Csoóri *Krónikája* át nem törte a több évtizedes csöndet, s föl nem nyitotta újra a nemzeti önismeret előtt a kaput. Ez magyarázza a film erős visszhangját: „kiemelte az elmeszesedett témák, a kényszerképzetek, a feledés valóságos és manipulált rétegei alól az IDŐ EGY DARABJÁT”. S ezzel, hangsúlyozza Sándor Iván, „arra ösztönöz, hogy folytassuk”.

Folytatja is, de ez a „folytatás” inkább valami szellemi találkozásképe, hiszen a maga eszközeivel hasonlót csinált már eddig is, *A vizsgálat irataiban*, vagy például az 1980-as Bronowski-esszéjében, *A múlt megvilágítatlan jeleneteiben*. „Vannak idők — indítja az utóbbi esszét —, amikor a legfontosabb korkérdések és a rájuk adott válaszok között kedvező, vannak, amikor kedvezőtlen az arány.” Mindig is elsősorban ezen az arányon igyekezett javítani, esszéistaként és regényíróként egyaránt. Mindig is ezért kutatta a „befejezetlen múlt” hallgatástörmeléke alá temetett időt, ezért kereste a szembenézés lehetőségét és változatait. Ezzel a szembenéző szándékkal rezonáltak a *Krónika* döbbenetes monológjai. „Nagyítsuk ki e pergő szalagok legfontosabb emberi, történelmi erőmozgásaira utaló kockákat”, írja az élmény első lelkesedésében Sándor Iván. Tán maga se gondolta akkor, hogy a szembenézés saját változatát fogalmazta meg.

Ilyen kinagyításként fogható fel például az 52-es esztendő lidércnyomásos légkörét bemutató *Sűrű erdő*, ahogyan Sándor Iván a katonaságnál elsenvedett élményeit és küzdelmeit bemutatja, el egészen a Sztalin halála körül felgomylogó bizonytalan, ám meghatározó változásokig. Afféle elő-*Vízkeresztől Szilveszterig*ként is felfogható ez az emlékek rajzásából kinagyított esszé; az az írás fog majd ugyanilyen személyes intenzitással rögzíteni (egy immár sokkal gyorsabban változó) korhangulatot. A vérbeli fotósok tán elsősorban a meglátás és a kinagyítás harmonizáltatásával, e két művelet egymást kiegészítő és erősítő alkalmazásával érik el reveláló és meggyőző effektusaikat; ha ez csakugyan így van, úgy Sándor Iván vérbeli „fotós”. És tán Csoóri Sándor genuin vonzódása a fotóhoz szintén nem véletlen. Mindenesetre leginkább tán ők ketten, ha persze más-más és csalhatatlanul egyéni eszközökkel is, képviselik a mai magyar esszében azt a „lényeglátó realizmust”, illetve azt a „realista lényeglátást” (Csoóri Sándor az előbbi inkább, Sándor Iván az utóbbi), amelyet... de hagyjuk a nagy példákat, a recenzens dolga a beszámolás, hagyjuk az esszéírókra a meglátás és a kinagyítás művészetét.

Mindenesetre a jelen kötet jó egyharmadát Németh László gondolatvilágának a tárgyalása foglalja el, és ez csak egyik fele, lapszám tekintetében tán nem is nagyobbik fele Sándor Iván Németh Lászlóval foglalkozó írásainak. Jelen recenzens is, mások is elmondták már, mivel — s mennyire! — gazdagította Sándor Iván Németh László megismerését (és elismerését); elismételni itt se hely, se idő (se kedv). Inkább megint hadd szóljak valamit a személyes találkozás jeleiről.

Nem elsősorban ama bizonyára meghatározó találkozásra gondolok, amikor *A vizsgálat irataiból* készült dráma bemutatóján az izguló ifjú szerző és a tapasztalt színműíró kezét szorítottak. Sokkal inkább a látás valamiféle konvergenciájára. Ahogyan például a magyarság és általában Közép-Kelet-Európa negyvennyolc és kiváltképp hatvanhét utáni történelmét megítélik, helyesebben elítélik, összhangban Bibó híres elemzésével, amihez Sándor Iván joggal teszi hozzá Jászi Oszkár pontosan rímelő sorait. A zsákutcás történe-

lem, az eltorzult alkatok, a rövid nekilendülésekkel tarkított növekvő elmaradás, a nemzedékeként makacsul újraszerveződő kontraszelekció a jólismert kulcsszavai ennek a történelemszemléletnek. Jászi, Németh, Bibó — mindhárom Ady nyomán — ennek a zsákutcs helyzetnek elsősorban a kilátástalanságát hangsúlyozták; Sándor Iván ellenben (és ebben is leginkább tán Némethhez hasonlíthatóan) meglátja *magában a helyzetben* a kiemelkedés esélyeit. „Németh — írja — akkor lépett fel, amikor a Monarchia szétesésével a nemzet évszázados keretei is szétestek. Annak a fél évszázadnak, ami ezt megelőzte, legsajátosabb vonása a beszorulás a hatvanhéttel létrehozott konstrukcióba. Ami Európában *így* más nemzettel nem történt meg. A Monarchián belül nyert második hely előnyei—hátrányai *így* nem tartották egyensúlyban egyetlen európai ország sorsát sem. Felülről bezárták a konstrukciót, középről az újonnan szerveződő polgárság és alulról a legprogresszívebb erők nyitni próbáltak ugyan, de mivel a nemzeti érdek és a szabadság sajátos ellentétbe kerülésével hol az egyikre, hol a másokra kerülhetett a hangsúly, létrejött egy olyan kiegyenlítőds, amelyben a máshol *nem* érvényesülő csapdahelyzet nem csak önmaga zártágát teremtette meg, de a szellemi erők radikalizálódása, a szociális mozgolódás, a nemzeti kérdés megoldására születő ajánlatok a szituáció megváltozásának esélyeit is napirenden tartották. A konstrukciót előnyei csatolták ahhoz az önmagát fenntartani már nem képes államalakzathoz-szövetséghez, amelytől a megszabadulás (s ez megint sajátos volt) végül is a magyar nemzet legnagyobb, egyedülálló veszteségeit hozta. Ami azután huszonöt évvel később, a fasiszta Németország bukásával kísértetiesen (?), szükségszerűen megismétlődött.” Jelen recenzió tán inkább a „szükségszerűen” után tenné a kérdőjelet, hisz kísértetiességben nem volt (ma sincs) hiány. De nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy Sándor Iván magánál Némethnél világosabban (mert a legutóbbi történelemtudományi elemzések birtokában) vázolja azt a történeti helyzetet, illetve inkább *helyzetsszemléletet*, amely háttere és részben forrása volt Németh intenzív „szereptudatának”. „Így lesz a korrall együtt haladó életmű a Németh Lászlóé. Csupa hármas út, amin minduntalan egy korszak kétféleképpen kínálkozó ajánlatait tolja félre, hogy a magát választghassa; bolyongás ez a zsákutcsak elkerüléséért, beszorulás a nemzettel együtt a csapdába; a sajátos nemzeti-társadalmi egyensúlyzavar érzékelése, és művészi egyensúlykeresés egyszerre. Kulcsszava ezért a *másság*. Ebből jön programja: ellenerő a rossz, a hanyatlást csak erősítő ajánlatokkal szemben. Átélni a válságot, fölébe kerülni, ehhez kérdezni, felelni. Ami mindig többesélyes: lehet jól kérdezni és jól felelni; jól kérdezni és tévesen felelni; lehet rosszul kérdezni.” Németh életművében, mint minden nagy gondolkozóéban s művészében, az első lehetőség dominál, de persze óhatatlanul megjelenik a másik kettő is; a *Tanú*-korszakot — a vásárhelyi és a sajkódi *Megmentett gondolatokkal* együtt — teljességben az első esély realizálódásaként elemzi Sándor Iván, a *Magyarság és Európától a Kisebbségbenig*, illetve Szárszöig terjedő időben pedig rámutat a második (olykor egyenesen domináló) megjelenésére. Talál (ritka) példát a harmadikra is, és mindig híven regisztrálja a későbbi hibaelismerés és önkorrekció momentumait. Méltatlanul durva egyszerűsítésben azt is mondhatni, hogy éppen ezeknek az esélyeknek a kommentálásából, értékeléséből, elemzéséből áll *A Németh László-pör*.

Ami mármost a pört illeti, ez föltétlenül igaz, és Sándor Iván meggyőzően

vezeti éppen erre vissza máig tartó aktualitását. De hátha Németh László másságaiban rejtőzködik még egy negyedik esély is: a nem kérdezni. Illetve úgy kérdezni, hogy az ember eleve tudja: nincsen válasz. Se jó, se rossz.

Sándor Iván Németh Lászlója azonban mindenestül a nagy Űtkereső. „Szereptudata” szinte kötelezi, hogy keresse a lehetőséget a „csapdahelyzet”-ből való kitörésre, annál is inkább, mert — emlékezzünk rá — ezt a „szereptudatot” magát is jórészt a „csapdahelyzet” indukálta. „Ha pedig egyik irányból sem várhat megoldásokat? Úgy érzi, hogy meg kell tenni a lépést. »Ideje, hogy a század, mely tudományban és művészetben már-már kibontakozott, a politikai eszmék megnemesítésére vesse rá magát... *Új politikára* van szükség.« »Ideje már«, ezt azzal a nyugalommal mondja, mint aki reggel felkel, kipillant, szemrevételezi a természetet, fejében napjára szóló terveit, ideje már elkezdeni, tollat, kapát, szerszámot fogni.” A jellemzés pontos és találó, bensőségesen találó, hisz ugyanezt az „Ideje már” életérzést érzi az ember Sándor Iván korértelmező, korszakot változtatni akaró írásaiban. „De a szellem emberének ez a (ne féljünk a frivol szótól) lezsersége ne tévesszen meg. A könnyedség mögötte látszólagos, az elhatározás igazi lökőereje a benne, eszméiben kohéziós magot szolgáltatató heroizmus.” Bevalljuk vagy se, leginkább tán épp ez a „frivol heroizmus” volt a nyolcvanas években sok színben kikristályosodó ellenzéki gondolkozás közös szellemi háttere. S ha ezt valaki olyan mélyen megérezte, mint Sándor Iván, szükségképpen kellett eljutnia Németh Lászlóig. De *mutatis mutandis* Csoóri Sándor, Konrád György, Eörsi István vagy Esterházy Péter is ugyanezzel az „Ideje már” természetességgel keresi a kiutat a nyolcvanas években szemmel láthatóan újból egyszerre bezáruló és repedezni kezdő csapdahelyzetből, s nyomukban vagy velük egy egész nemzedék; meglehet, éppen ez a *Leperegnek a nyolcvanas évek háttere*. De maradjunk még egy kicsit *A Németh László-pörnél*.

Nem lehet ugyanis ebből az „Ideje már” Németh Lászlóból megérteni az egész életművet, és ezt Sándor Iván is nagyon jól tudja, különben hogyan is értékelhetné Németh összes drámájából épp a *Galileit* legtöbbre? A *Galilei* ugyanis „egyfajta” (hadd használom itt Márai kedvenc szavát, ugyanis lehet másfajta is) ellenpólusa az „Ideje már” életérzésnek. E tekintetben az *Iszony* testvére, pontosabban az *Iszony* második, vásárhelyi részének a testvére. Nem is annyira azért, mert Galilei és Kárász Nelli a nóta végén ugyanazzal a nyugodt, már-már derűs sztoicizmussal tekint saját szerepére. Inkább tán az a fontos, hogy mind a két műben hasonló dinamizmus vezeti el a hőst a megnyugváshoz vagy ami itt ugyanaz: a tisztánlátáshoz. Mindkét esetben mintha azt akarná bemutatni Németh László, hogy a csapdából való kitörés érdekében vállalt és részben épp a csapda által indukált szerep végeredményben a csapdát erősíti (*Galilei*), vagy valamilyen új csapdahelyzetet teremt (*Iszony*). Azért kell óvatosan és feltételesen fogalmazni, mert egyáltalában nem biztos, hogy az író csakugyan ezt *akarja* bemutatni; meglehet, csupán napjaink tapasztalata sugall efféle értelmezést. Csak annyi a bizonyos, hogy a (rövidség kedvéért mondjuk) „Vásárhely utáni” Németh Lászlóban erősen lecsökken, vagy teljesen ki is alszik az addig igen eleven „szereptudat”. Az „Ideje már” személyes indulatokkal fűtött heroizmusát valami egyre inkább személytelen és kifejezetten „antiheroikus” belátás váltja fel; de ezt már gyönyörűen elmondotta az *Irgalom* kapcsán Cs. Varga István, és (nyilván nem véletlenül) ugyancsak ő tárta fel Németh László rejtett, ám igen mély Dosztojevszkij-rokonsá-

gait. Sándor Iván is figyelmeztet rá, hogy miképpen tolódik el Németh regényírásában az „üdvösségkeresés” színtere az „elkülönüléstől” az „elvegyülés” felé. „Kertész Ágnes megfelel Boda Zoltán, Égető Eszter és a többi Németh-hős életkérdésére. Megoldja azt, amit a megelőző Németh-epika megoldhatatlannak minősített. A kérdés: mi az a különös, az emberben élő *többlet*, amely ki akarja javítani az életet? Amit Boda Zoltán megvalósíthatatlannak érzett, azt Kertész Ágnes eléri. Az életet »korrigáló« magatartás újra csak a másféleségre utal, de ez itt olyan különbözőség, amely a sánta élet, a korcs emberiség fölé kerekedik: az üdvét kereső ember elvegyülése az emberiséggel.” De Sándor Iván úgy véli, hogy ez a megoldás ebben a késői regényben is csak a legvégén jelenik meg, s nem is egészen szervesen ott sem. Pedig ott van ez a lehetőség expressis verbis a *Ha most lennék fiatalban*, és ott van az *Égető Eszterben* is, hiszen a „csomorkányizmus” egyáltalában nem csupán megkötő és lehúzó erő, de egyben őrző és megtartó is; és Eszter nem egyszerűen küzd vele, hanem él is belőle, mint Növény a talajából. A Növény-metaphora korai megjelenése és makacs visszatérése különben maga is mutatja, hogy Némethben mindig, még elkülönülő szereptudata csúcsein is milyen erősen élt az elvegyülés óhaja. Ám az kétségtelen, hogy hatni mindig a másik Németh László hatott erősebben, és Sándor Ivánt *A Németh Lászlópörben* az érdekli. Joggal, mert éppen ezért hívhatja segítségül *A századvég* lépteinek követésére.

Ez alatt a főcím alatt közli újra a kötet a *Leperegnek a nyolcvanas éveket*, egy kérdőjelet biggyesztve a címhez. Nem mintha kételkedni kéne, hogy „leperegtek”; inkább tán a változást hangsúlyozandó, ahogyan a *majd*ból *most* lett. A nyolcvanas évek közepén keletkezett óriásszévé tárgyához méltóan bonyolult felépítésű; ismertetésének, de tán elolvasásának is jobb a következő rövidebb tanulmány, *A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* felől nekikezdeni. Bibó István klasszikus történelmi-politikai analíziséből és Szűcs Jenő Európa három történelmi régiójáról felvázolt képéből kiindulva, vagy inkább ezeket kommentálva, jelöli ki Sándor Iván azokat a kereteket, amelyekben értelmezhetővé (ha nem is föltétlenül érthetővé) válnak a nyolcvanas évek jelenségei. Jó szemmel veszi észre, hogy Szűcs Jenő kristálytisztá vázlatára nyomán még markánsabban elkülönül az a *köztes* zóna, ahol váltakozva, ám mindig torzult formában érvényesülnek „nyugatias” és „keleties” technikák az államalkotó intézményrendszerben, és „az így létrejött zsákutcák olyan hamis helyzeteket, rossz konstrukciókat eredményeztek, amelyekkel együtt jártak a téves beidegzések, a félelem mechanizmusai.” Ezek aztán szükségképpen „egy kontraszelektációs folyamatban született, sajátos mentalitást képviselő típust helyeztek előtérbe.” Ez a mentalitás pedig eleve megghiúsítja az ország *valóságos* helyzetének a felismerését, a nemzetszervezési-intézményi technikák szerves fejlődését, míg nem a stabilizálódó hamis helyzet annyira deformálja a tudati zónát, hogy a közösség — idézi Sándor Iván Bibót — hovatovább „nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja”. A hazug alaphelyzetből kivirágzó torzulásokként „hamis realisták” és „túlfeszült lényeglátók” különféle változatai rögzülnek történelmi magatartásmintákká.

Sándor Iván azonban éppen Bibó életművében és hagyatékában megvalósulni látja egy harmadik magatartás lehetőségét is, a „realista lényeglátásét”. Bibó gondolatait folytatva a nyolcvanas évekre és extrapolálva a szá-

zadvégre úgy látja, hogy ez a magatartás országos méretben is megvalósítható, sőt ez „a jövőbeli feladatok fölvázolásának egyetlen, valamennyire is esélyt adó útja”. Ez így persze túl általános, de Sándor Iván a torzulásokba mindjobban belemerülő intézményrendszerek és a megváltoztatásukra törekvő koncepciók részletes szembesítésével konkretizálja. Ez a szembesítés határozhat meg — véli — egy olyan elemzést, „amelyik a történelem menetéből, az államstruktúrák alakulásából, a gondolkodás és az eseményfolyamatok együtteséből képződő, egyszerre spirituális és reális léthelyszínt — a napi életünket — aszerint figyeli, hogy kialakul: a) egy gondolkozási tér; b) egy eseménytér; c) egy cselekvési tér... A lét gondolatokkal való ésszerűsítése önmagában irreális vállalkozás. De az eseménytér mozgásába már belejátszik a gondolkodás is, miközben a cselekvési tér kialakításához hordja javaslatait.” Meglehet, épp ezért és ebben az értelemben aktualizálja Wittgenstein híres axiómáját („Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”) a nyolcvanas évekre a következőképpen: „Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani.” A *Leperegnek a nyolcvanas évek* voltaképp erről a kimondásról szól, a kimondás sokféle változatáról és próbálkozásairól, a gazdaságtól az irodalomig, ahogyan az a nyolcvanas évek közepén-végén egy jó szemű, bár szükségképpen nem mindig jól tájékozott megfigyelőnek látszott. Úgy látszott — számol be hol körülményesen, hol telitalálatokkal, de mindig a szemtanú és a résztvevő hitelességével Sándor Iván —, hogy az intézményrendszer zsákutcájában a szembesülés sokféle erői — nem utolsósorban a „pártállam” merev, de repedező falain belül — újra összegyűjtik a csapdahelyzet felszámolásának a feltételeit, s mintha kezdenék újra megteremtteni a kilábalás esélyét.

Jól látta a kortárs? Így volt-e csakugyan? Vagy nagy igyekezettel és rengeteg jó szándékkal csupán egy újabb, most éppen „nyugatias” zsákutcába dolgoztuk be magunkat, „Kompország katonái”? Nem éppen ilyesmire utal a címhez utólag hozzáírt kérdőjel? Jelen recenzenst továbbá az is nyugtalanítja (mert a szövegek régi „aczélos” kezelésére emlékezteti) egy kicsit, hogy az új kiadásban *A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* végén az „organikusan kialakítható jövőkép” mellől ki kellett hagyni az eredetileg ott lévő „szocializmust”. Persze lehet, hogy nem a Szerző szándékai szerint, de hát a jó, és főleg a fontos könyvek többnyire okosabbak a szerzőjüknél.

A recenzió ellenben semmiképp; így hát hagyjuk a kételyeket. A *Leperegnek...*-kel és *A kilencvenes évek...*-kel a végén a *Föld alá vitt tények...* ugyanis nagyon fontos könyv, hiszen (tán sikerült igazolni) szemmel láthatóan a *Vízkereszt*től *Karácsonyig*ot készítette elő; ezeknek az esszéknek — könyveknek a megírása tette lehetővé, hogy épp Sándor Iván nőhessen a nyolcvankilences esztendő krónikásává. Bár ne kellene (sajnos, napról napra jobban kell) félni tőle, hogy lassanként ez a krónika is besorolódik a föld alá vitt tények üzenetei közé, és már csak ez fogja majd őrizni ama csodálatos esztendő szép, békés, csapdanyitogató reménységeit. (*Szépírodalmi*, 1990.)

VEKERDI LÁSZLÓ